

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De doe-het-zelfverzorgingsstaat gerieft de calculerende burger

In het rijtje 'schuldigen' aan de kredietcrisis schittert één figurant door afwezigheid: de burger. Hij is zelf geneigd die medeverantwoordelijkheid te ontkennen, wat is toe te schrijven aan de perverse moraal die de doe-het-zelfverzorgingsstaat in het leven heeft geroepen. Alle politieke groeperingen zijn daarop aan te spreken, óók de christendemocratie en de sociaaldemocratie. Dit vergt van de politiek dat zij opnieuw nadenkt over wat 'goed burgerschap' precies is en welk type gedrag zij via de verzorgingsstaat wenst te stimuleren. Het is twijfelachtig of zij daarvoor de moed heeft.

---

door *Marcel Hoogenboom*

Onderzoeker en docent aan het departement Algemene Sociale Wetenschappen van de Universiteit Utrecht.

DE OPKOMST VAN DE CONSUMENT-BURGER

Nog voor de kredietcrisis zich in het najaar van 2008 werkelijk had ontvouwd, was het publieke en politieke debat in Nederland over de schuld-vraag al min of meer afgerond. Enerzijds waren daar natuurlijk de banken, die in de afgelopen decennia onverantwoorde risico's hadden genomen en allerlei ingewikkelde financiële producten hadden gefabriceerd, die zij via gehaaide tussenpersonen aan andere banken en aan nietsvermoedende consumenten hadden doorverkocht. Anderzijds waren vanzelfsprekend de overheid en financiële toezichthouders schuldig, omdat zij jarenlang een veel te ruime monetaire politiek hadden gevoerd en een oogje hadden toegeknepen toen de bedrijven die zij in de gaten moesten houden onverantwoorde risico's hadden genomen. In het rijtje van schuldigen dat

uit het debat naar voren kwam schitterde echter één belangrijke figurant door afwezigheid: de burger. Het is tekenend voor het huidige hyperdemocratische publieke en politieke debat in Nederland dat degene die het hele spel van onverantwoord lenen, beleggen en speculeren überhaupt mogelijk heeft gemaakt – namelijk door zich er sinds het midden van de jaren negentig met volle overgave in te storten – in het debat over de crisis steevast als nietsvermoedende toeschouwer, of zelfs als *slachtoffer* wordt voorgesteld. De Nederlandse burger zou door de banken en tussenpersonen onjuist zijn voorgelicht en onder druk zijn gezet om te tekenen voor financiële producten die hij zich niet zou kunnen permitteren. Daarnaast zou de burger door zijn eigen overheid in steek zijn gelaten, omdat deze hem niet tegen de volksverlakkerij van de banken en verzekeraars zou hebben beschermd.

Het ontbreken van de burger in de schuldanalyse van de crisis is opmerkelijk, omdat diezelfde burger in de politiek en in de wetenschap sinds enige tijd juist steevast wordt voorgesteld als autonoom en competent, en goed in staat om zijn eigen leven vorm te geven. Het ontstaan van dit beeld van de burger kan in verband worden gebracht met de opmars van het ‘neoliberalisme’ sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw. De economische crisis en de groeiende kritiek op de verzorgingsstaat creëerden in deze periode overal in de westerse wereld ruimte voor neoliberale politici om de bemoeienis van de overheid met de samenleving en de economie aanmerkelijk terug te dringen: sociale arrangementen werden versoerd, allerlei regelgeving afgeschaft, en het bedrijfsleven werd meer speelruimte geboden bij de creatie van welvaart. Dit nieuwe beleid ging gepaard met een herwaardering van de burger, en van de relatie tussen burger en overheid. In het neoliberale denken was de burger niet langer een kwetsbare speler op allerlei ‘markten’, die door de overheid via de verzorgingsstaat en regelgeving moest worden beschermd, maar een calculerende *consument* die – in zijn eigen belang en in het belang van de samenleving – juist in staat moest worden gesteld om op deze markten aan de concurrentie deel te nemen.

De opkomst van het neoliberalisme en van de consument-burger vormt een belangrijke verklaring voor het ontstaan in de afgelopen decennia van het globale financiële kaartenhuis en wellicht ook voor het ineenstorten daarvan, maar niet of nauwelijks voor de merkwaardige wending die het debat over de schuldigen voor die ineenstorting in Nederland heeft genomen. Waarom wordt de consument-burger, die toch in staat werd geacht zijn eigen weg te vinden, nu niet medeverantwoordelijk gehouden voor de riskante financiële keuzes die hij in de afgelopen decennia heeft gemaakt? Het antwoord op deze vraag is naar mijn opvatting niet alleen te vinden bij

de neoliberalen, maar juist ook bij hun belangrijkste ideologische opposanten, de sociaaldemocraten.

DE SOCIAALDEMOCRATIE EN DE ENABLING WELFARE STATE

De economische crisis van de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw resulteerde niet alleen in een crisis van de verzorgingsstaat, maar ook in een crisis van de West-Europese sociaaldemocratie. Het sociaaldemocratische optimisme over een sturende overheid werd door de economische crisis hardhandig onderuitgehaald, en het onvermogen van de uitvoerende diensten van de verzorgingsstaat om uitkeringsgerechtigden te ‘re-integreren’ in de arbeidsmarkt en om uitkeringsfraude tegen te gaan bracht het positieve mensbeeld van de sociaaldemocraten aan het wankelen. Deze identiteitscrisis resulteerde in verschillende West-Europese sociaaldemocratische partijen rond 1990 in een zoektocht naar een nieuw ideologisch houvast. Dit houvast werd uiteindelijk gevonden in wat wel de ‘Derde Weg’ wordt genoemd: de idee dat de sociaaldemocraten hun aversie tegen de ‘vrije markt’ moesten overwinnen, en de markt juist moesten omarmen als dé arena waarin vrije en geëmancipeerde burgers zich zouden kunnen ontplooien.

In de ontwikkeling van het nieuwe sociaaldemocratische programma speelde de Britse socioloog Anthony Giddens, die in de jaren negentig kind aan huis was bij de Britse premier Blair en via hem bij tal van andere West-Europese sociaaldemocratische leiders, een belangrijke rol. Met populair-wetenschappelijke boeken als *Beyond Left and Right* (1994) en *The Third Way* (1998) wist Giddens voor veel sociaaldemocraten aannemelijk te maken dat de sociaaldemocratie haar visie op de functie en inrichting van de verzorgingsstaat diende te wijzigen. De sociale regelingen die in de twintigste eeuw mede door de sociaaldemocraten waren opgezet, en die vooral waren bedoeld om burgers te beschermen, dienden volgens Giddens plaats te maken voor sociale arrangementen die burgers stimuleerden om zelf keuzes te maken en verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen leven. Dit idee van een *enabling welfare state* zou vanaf het midden van de jaren negentig leidend zijn bij een drastische herstructurering van sociale regelingen in verschillende West-Europese landen. Om de aard van deze herstructurering – en de perverse gevolgen ervan – beter te kunnen begrijpen is het noodzakelijk hier wat dieper in te gaan op de aannames die achter Giddens’ idee van een *enabling welfare state* verscholen liggen.

Kort samengevat komt Giddens’ redenering erop neer dat de sociaaldemocraten in het verleden niet goed hebben nagedacht over de uiteindelijke resultaten van hun emancipatoire strijd.¹ In het ‘klassieke’ sociaaldemo-

cratische denken bestond het grootste deel van de bevolking uit onmondige en onmachtige burgers die geen partij waren voor 'het kapitaal' en om die reden door de overheid, onder meer via de verzorgingsstaat, moesten worden beschermd. Wat de sociaaldemocraten echter over het hoofd hebben gezien, aldus Giddens, is dat diezelfde burgers onder de vleugels van de overheid hun onmondigheid en onmacht in de loop van de twintigste eeuw hebben afgelegd. De verzorgingsstaat heeft haar burgers immers

Het akelige is dat de verzorgingsstaat subjecten heeft gecreëerd die een bedreiging vormen voor verzorgingsstaat zélf

zelfstandiger en 'slimmer' gemaakt door hen individuele rechten op overheidssteun te verlenen en hen massaal tot onderwijsdeelname te verplichten. Deze ontwikkeling heeft volgens Giddens geresulteerd in een proces van 'reflexivisering'. Door hun grotere zelfstandigheid, hun groeiende kennis en hun toenemende vermogen deze kennis ook

echt te gebruiken zijn burgers veel beter dan vroeger in staat te reflecteren op de wereld en hun eigen positie daarin, zelf keuzes te maken en hun eigen leven in te richten.

In die zin heeft de verzorgingsstaat volgens Giddens dus een belangrijke bijdrage geleverd aan de verwezenlijking van de aloude sociaaldemocratische droom van geëmancipeerde en zelfstandige burgers. Het akelige is echter dat de verzorgingsstaat door burgers reflexief te maken tevens subjecten heeft gecreëerd die een bedreiging vormen voor verzorgingsstaat zélf: doordat burgers 'slimmer' zijn geworden, zijn zij immers ook beter in staat te reflecteren op de werking van allerlei sociale regelingen. Het gevolg van deze ontwikkeling is volgens Giddens tweeledig. Ten eerste leidt het groeiende inzicht van burgers in de werking van de verzorgingsstaat tot een toename van allerlei 'nieuwe risico's' of *manufactured risks* ('gefabriceerde risico's'), dat wil zeggen risico's die het gevolg zijn van het reflexieve keuzegedrag van laatmoderne burgers. Anders dan 'oude sociale risico's', zoals ziekte, arbeidsongeschiktheid en werkloosheid, die samenhangen met omstandigheden waarop burgers nauwelijks invloed hebben, zijn nieuwe risico's volgens Giddens het gevolg van welbewuste keuzes van burgers. Bij deze nieuwe risico's gaat het volgens hem om allerlei vormen van berekend gedrag ten aanzien van verzorgingsstaatsregelingen, maar ook om ongezone leefwijzen (roken, vet eten), gebroken huwelijken, en overbelasting als gevolg van het combineren van werk en zorg.

Ten tweede zijn burgers, aldus Giddens, door hun groeiende inzicht in de werking van de verzorgingsstaat beter in staat een onderscheid te ma-

ken tussen regelingen waarvan zijzelf wel en niet profiteren, hetgeen leidt tot een afnemende steun voor regelingen die niet of nauwelijks ten goede komen aan de groeiende middenklasse. Deze laatste tendens wordt volgens Giddens nog eens versterkt door het onvermogen van de grote overheidsbureaucratieën die in de opbouwfase van de verzorgingsstaat zijn gecreëerd, zoals sociale diensten en bedrijfsverenigingen, om de steeds kritischer burgers op maat te bedienen en hen te helpen bij het zelfstandig inrichten van hun leven.

Dit alles betekent allerminst dat de verzorgingsstaat op de vuilnisbelt van de geschiedenis moet worden weggezet, zo hield Giddens zijn sociaaldemocratische geestverwanten in de jaren negentig voor. Als reflexieve burgers van de verzorgingsstaat maatwerk vragen, moet de verzorgingsstaat dit maatwerk bieden; en als burgers regelingen willen die hen helpen hun eigen levenspad te bepalen, moeten deze regelingen worden gecreëerd. In plaats van gestandaardiseerde diensten aan te bieden moet de nieuwe verzorgingsstaat volgens Giddens burgers in staat stellen zelf keuzes te maken en hen helpen hun weg te vinden in de laatmoderne wereld.

PAARS EN DE DOE-HET-ZELFVERZORGINGSSTAAT

Na de ideologische heroriëntatie in de eerste helft van de jaren negentig van de vorige eeuw, volgde in de tweede helft een wonderbaarlijk electoraal herstel van de West-Europese sociaaldemocratie. Bijna overal in West-Europa slaagden de sociaaldemocraten erin verkiezingen te winnen en regeringsdeelname te verwerven. Dit opmerkelijke succes kan voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan de ideologische ommezwaai ten aanzien van de verzorgingsstaat die de sociaaldemocratie in de eerste helft van de jaren negentig had gemaakt. Niet alleen bleek het vooruitzicht van een verzorgingsstaat-op-maat aantrekkelijk voor een steeds grotere groep van middenklassers, tevens sloeg het Derde Wegdenken van de sociaaldemocraten een brug tussen het sociaaldemocratische en het toen nog populaire neoliberale gedachtegoed. De sociaaldemocratische notie van een 'reflexieve burger' die zelf keuzes kan maken bleek wonderwel aan te sluiten op de idee van de burger-als-consument dat altijd al aan het liberale denken ten grondslag had gelegen.

Daarmee werd in Nederland de weg geëffend voor de paarse coalitie van PvdA, vvd en D66, die er in de jaren negentig in slaagde een aantal vergaande hervormingen door te voeren in de Nederlandse verzorgingsstaat. Bij deze veranderingen ging het onder meer om het inbouwen van 'activerings-' en keuze-elementen in zeer uiteenlopende sociale voorzieningen, zoals bijvoorbeeld persoonsgebonden budgetten en 'rugzakjes' voor ou-

deren en gehandicapten in onder meer de AWBZ, de mogelijkheid zelf het type gesubsidieerde kinderopvang te kiezen voor werkende ouders, en de invoering van het 'studiehuis' in het voortgezet onderwijs. Het opmerkelijke is dat deze ontwikkeling in de richting van een *enabling welfare state* na het verdwijnen van paars in 2002 en het aantreden van een serie centrumrechtse kabinetten niet of nauwelijks werd omgebogen. De vervanging van de VUT en soortgelijke regelingen door de Levensloopregeling, de invoering van een nieuwe zorgverzekeringswet en tot op zekere hoogte ook de invoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) kunnen zelfs worden opgevat als een verdere versterking van deze trend. Al deze regelingen vergroten de keuzevrijheid van de burger en bieden hem de mogelijkheid zelf vorm te geven aan de ondersteuning die hij van de overheid krijgt. Daarmee loopt Nederland voorop in een meer algemene Europese beweging in de richting van wat ik maar een 'doe-het-zelfverzorgingsstaat' zal noemen.

DE PERVERSE MORAAAL VAN EEN DOE-HET-ZELFVERZORGINGSSTAAT

De gedeeltelijke ombouw van het oude Nederlandse sociale stelsel tot een doe-het-zelfverzorgingsstaat vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw lijkt te hebben bijgedragen aan een herstel van de steun onder de Nederlandse bevolking voor de verzorgingsstaat, nadat het vertrouwen in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw tot een dieptepunt was gedaald.² Daarmee lijkt de sociaaldemocratie erin geslaagd te zijn de eerdergenoemde problemen waarmee de verzorgingsstaat in deze laatste periode te kampen had te overwinnen – maar de prijs die de samenleving voor de 'oplossing' van deze problemen heeft betaald is naar mijn opvatting hoog geweest.

Zoals ik eerder al heb aangegeven kwamen de problemen van de verzorgingsstaat volgens Giddens voor een belangrijk deel voort uit de reflexivering van burgers, die zich mede onder invloed van diezelfde verzorgingsstaat in de loop van de twintigste eeuw had voltrokken. Deze reflexivering leidde volgens Giddens tot een groeiende onvrede onder vooral de middenklassen over de gestandaardiseerde uitkeringen en diensten die de 'oude' verzorgingsstaat bood. Met de invoering van allerlei activerings- en keuze-elementen in sociale regelingen is de overheid de middenklassen in de afgelopen decennia tot op zekere hoogte tegemoetgekomen. Maar met deze 'oplossing' wordt aan het tweede door Giddens genoemde gevolg van reflexivering – het ontstaan van *manufactured risks* als gevolg van het keuzegedrag van reflexieve burgers – echter allerminst het hoofd geboden. Sterker nog, door burgers meer keuzemogelijkheden

te geven en hen aan te moedigen ook daadwerkelijk zelf te kiezen neemt het aantal en de omvang van deze ‘nieuwe risico’s’ alleen maar toe.

Bij nader inzien ligt de mogelijkheid van een negatieve interferentie tussen de aanpak van beide gevolgen van reflexivisering reeds besloten in de door Giddens ontwikkelde idee van een *enabling welfare state*. Door burgers te ‘activeren’ kan de overheid hen wellicht dwingen om zelf keuzes te maken en hun eigen leven richting te geven, maar juist *omdat* de overheid het maken van keuzes subsidieert, faciliteert en actief ondersteunt, geeft ze een dubbele boodschap af, die uiteindelijk het ontstaan van *manufactured risks* bevordert.

De eerste boodschap is dat de overheid zich geen oordeel aanmeet over de *inhoud* van de keuzes die individuele burgers maken. De laatmoderne burger is immers reflexief en ‘slim’, en zelf het beste in staat te bepalen wat voor hem de juiste keuze is. De tweede, en misschien wel meest paradoxale boodschap is dat kiezen een *proces* is dat door de overheid moet worden gestimuleerd in de vorm van allerlei ‘activerende’ maatregelen. Blijkbaar is de burger toch weer niet zo reflexief dat hij geheel zelf kan kiezen, en moet hij door overheid bij het maken van keuzes worden ondersteund. Beide boodschappen samen stimuleren riskant keuzegedrag en het afwentelen van de consequenties van keuzes op de overheid en dus op de samenleving. Juist omdat de overheid zich geen oordeel aanmeet over de inhoud van de keuzes die de burger maakt en het kiezen zelf als een leerproces ziet, kan zij de burger immers niet of nauwelijks verantwoordelijk houden voor de consequenties van zijn keuzes: als een burger de verkeerde keuze maakt is hij blijkbaar onvoldoende ‘geactiveerd’ en moet hem de mogelijkheid worden geboden om opnieuw te beginnen, waarbij hij wederom op de steun van de overheid kan rekenen.

De doe-het-zelfverzorgingsstaat is derhalve een verzorgingsstaat die burgers stimuleert keuzes te maken die uiteindelijk geen gevolgen hebben, althans niet voor degene die de keuzes maakt. Dit heeft grote financiële consequenties voor de samenleving, maar misschien zijn de *morele* gevolgen van het geïnstitutionaliseerde kiezen-zonder-consequenties nog wel vervelender. Het stimuleert een publieke moraal waarin de noden en wensen van het individu altijd vooropstaan, en waarin de samenleving via de overheid en de verzorgingsstaat de plicht heeft om de zelfontplooiing van het individu mogelijk te maken, ongeacht de gevolgen daarvan voor de samenleving zelf.

De perverse moraal die de doe-het-zelfverzorgingsstaat oproept is uiteindelijk dezelfde moraal die ten grondslag ligt aan het ontkenningsgedrag van burgers ten aanzien van de kredietcrisis, en deels aan het ontstaan van die crisis. De *enabling welfare state* heeft deze perverse moraal

vanzelfsprekend niet 'gemaakt', maar hij heeft naar mijn overtuiging wel een belangrijke bijdrage geleverd aan de verspreiding en de versterking van deze moraal. Het is een moraal die de creatie van *manufactured risks* en het afwentelen van de gevolgen van individuele keuzes op de gemeenschap stimuleert – een moraal die burgers aanmoedigt een pensioenpolis af te sluiten tegen verdacht gunstige voorwaarden, die burgers verleidt akkoord te gaan met aantrekkelijke maar verdachte hypotheek van een malafide West-Friese geldboer, en die burgers stimuleert een spaarrekening met een bizar hoge rente te openen bij een IJslandse bank, omdat zij erop kunnen vertrouwen dat de overheid hen toch wel helpt als het misgaat. Het is, kortom, een moraal die legitimeert dat burgers vergaande risico's nemen en de eventuele negatieve gevolgen daarvan afwentelen op het collectief.

SOCIAAL BELEID NA DE CRISIS

In haar poging de verzorgingsstaat (en zichzelf) te redden heeft de sociaaldemocratie de Nederlandse samenleving derhalve opgezadeld met tal van sociale regelingen die een perverse publieke moraal stimuleren en die uiteindelijk ook de verzorgingsstaat ondermijnen. Met de ideologische ommezwaai ten aanzien van de verzorgingsstaat zijn de sociaaldemocraten in zekere zin gewicht voor de consument-burger die zij zelf (deels onbedoeld) via de verzorgingsstaat hebben gecreëerd. Het opmerkelijke is dat het sociaaldemocratische streven naar 'activering' en 'keuze' niet of nauwelijks vanuit liberale of christendemocratische kring is afgeremd. Sterker: de idee van een doe-het-zelfverzorgingsstaat is door beide politieke stromingen in Nederland in de afgelopen decennia min of meer stilzwijgend overgenomen en tot basis gemaakt van het sociale beleid dat CDA/VVD-kabinetten vanaf 2002 hebben vormgegeven. Blijkbaar sloot de idee van de 'reflexieve burger' voldoende aan bij de liberale notie van de 'burger-als-consument' en de christendemocratische idee van de 'gemeenschapsmens' om het sociaaldemocratische beleid voort te kunnen zetten en uit te bouwen.

Het is echter de vraag of de laatmoderne sociaaldemocratische en christendemocratische opvattingen over 'burgerschap' uiteindelijk wel met elkaar te verenigen zijn, en of beide opvattingen niet sterk verschillende vormen van 'activering' impliceren. Daar waar in het laatmoderne sociaaldemocratische 'project' de activering van individuele burgers immers een doel op zichzelf is, daar dient activering bij de christendemocraten een verder gelegen doel, namelijk de bevordering van de sociale competenties van burgers zodat zij uiteindelijk volwaardig in de samenleving kunnen participeren. In die zin hebben de christendemocraten in de afgelopen jaren wel-

licht onvoldoende onderkend dat sommige *instrumenten* van activering de autonomie van burgers benadrukken ten koste van de ‘gemeenschapszin’. Door een deel van het sociaaldemocratische activeringsinstrumentarium over te nemen en in te zetten voor hun eigen politieke project zijn de christendemocraten echter medeverantwoordelijk voor de opbouw van een type verzorgingsstaat dat naar mijn opvatting onhoudbaar en onwenselijk is.

Om de perverse moraal die nu door (delen van) de Nederlandse verzorgingsstaat wordt gestimuleerd te ontcrachten is het naar mijn opvatting wenselijk dat de richting van het huidige sociale beleid in Nederland op zijn minst wordt bijgesteld. Eén mogelijkheid is om de huidige koers van ‘eigen keuze’ door te trekken, en burgers te confronteren met de consequenties van hun eigen foutieve keuzes, bijvoorbeeld door hen uitkeringen te onthouden of hen financieel verantwoordelijk te stellen voor foutieve keuzes die zij in het verleden hebben gemaakt. Het is echter maar de vraag of een dergelijke ‘straffende verzorgingsstaat’ op veel steun onder de kiezers zou kunnen rekenen: de aanblik van zwervende jongeren die een foutieve studiekeuze hebben gemaakt of van creperende gehandicapten die verkeerde zorg hebben ‘ingekocht’ kan de Nederlandse samenleving waarschijnlijk niet aan. Het ligt daarom veel meer voor de hand om gedeeltelijk terug te keren naar de verzorgingsstaat van vóór de hervormingen van de jaren negentig, waarin de overheid in hoge mate bepaalde – toegegeven: vanaf de jaren zeventig vooral op papier – welke keuzes ‘fout’ en welke keuzes ‘goed’ zijn, althans ‘goed’ genoeg om in aanmerking te komen voor ondersteuning door de gemeenschap. Dit vergt van politieke partijen dat zij opnieuw gaan nadenken over wat ‘goed burgerschap’ precies is en welk type gedrag zij via de verzorgingsstaat wensen te stimuleren. En het vergt van de overheid dat zij soms ‘nee’ durft te zeggen tegen de consument-burger en actief grenzen durft te stellen aan de zelfontplooiingsdrift van de laatmoderne, reflexieve middenklasser. Het is echter twijfelachtig of de moed en wil die een dergelijke confronterende opstelling vereist in de huidige Nederlandse politiek wel aanwezig zijn.

Noten

1 Zie voor een uitgebreid overzicht van Giddens’ denken over de verzorgingsstaat en de ideeën die daaraan ten grondslag liggen Marcel Hoogenboom en Romke van der Veen, ‘Giddens’, in: Hans Achterhuis e.a. (red.), *Denkers van*

nu (pp. 296-310). Diemen: Uitgeverij Veen, 2005.

2 Zie bijvoorbeeld Jos Becker, *De steun voor de verzorgingsstaat in de publieke opinie, 1970-2002. Een analyse van trends in meningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2005.